

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 371.2(477.53)(09)

Л.І. БІЛА

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ НА ПОЛТАВЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розкрито етапи становлення початкової народної школи в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На підставі аналізу історико-педагогічних джерел показано, що виникнення та розвиток початкової освіти в Україні, зокрема в Полтавському регіоні губернії відбувалося під опорою царського уряду. Але політичні події зазначеного періоду дали змогу земським установам і громадським організаціям боротися за впровадження загальної початкової освіти для широких верств населення й українізацію освіти.

Ключові слова: земство, земська школа, Полтавський регіон, організація земської освіти.

На сучасному етапі розвитку суспільства актуальною залишається потреба реформування та переосмислення змісту освіти. Важливо усвідомлювати те, що для поліпшення якості освіти необхідна взаємодія владних структур та всього суспільства. Тільки за умов поєднання зусиль державних, приватних і громадських структур можливий динамічний розвиток держави та вихід освітянської галузі на нові щаблі світової арени. Успішний розвиток освіти вимагає використання надбань земської спадщини другої половини ХІХ ст., яка саме і є прикладом раціональної взаємодії різних державних структур, що забезпечить ефективне функціонування і подальшу модернізацію системи освіти.

Питання становлення та розвитку початкової освіти у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. у різних регіонах, зокрема Полтавському, є темою дослідження багатьох учених. Цю проблематику висвітлили у своїх працях такі науковці: О. Бернова, О. Васюк, Я. Верменич, В. Вихрущ, В. Галузинський, М. Євтух, М. Левківський та ін.

Мета статті – розкрити й проаналізувати етапи розвитку та становлення початкової освіти в Україні, зокрема в Полтавській губернії.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. характеризується значними змінами в політичному, економічному та культурному житті царської Росії й України у складі Російської імперії. Скасування кріпосного права (1861 р.) та вкорінення капіталістичного устрою стимулювали розвиток промисловості, освоєння нових територій, розроблення родовищ копалин тощо, що привело до зростання потреби у кваліфікованих працівниках у різних галузях. Розвиток економіки зумовив приріст населення, за даними істориків, на кінець ХІХ ст. кількість українців досягла близько 10 млн осіб, у зв'язку із цим гостро відчувалася нестача шкіл. Економічний розвиток зумовив розвиток освіти і культури регіону, що позначився виникненням значних постатей – відомих письменників, педагогів, громадських дія-

чів, які відігравали велику роль у розвитку освіти та культури Полтавського регіону. Їх світоглядні ідеї та прогресивна діяльність мали значний вплив на розвиток і становлення початкової школи.

Виходячи з аналізу передових ідей і прогресивної діяльності вітчизняних педагогів, митців, громадських діячів, нормативних державних актів у галузі освіти цього періоду доцільно виділити два етапи становлення та розвитку початкової школи в Полтавській губернії:

1) 1864–1874 рр. – під впливом громадського руху 50–60-х рр. царський уряд був змушений провести ряд реформ – земську, міську, судову, військову, фінансову, цензурну та шкільну, що привело до економічного, культурного розвитку суспільства;

2) 1874–1914 рр. – під впливом політичних подій земські установи та громадські організації боролися за поширення загальної початкової освіти серед широких верств населення й українізацію освіти.

Перший етап розвитку початкової освіти в Україні, зокрема у Полтавській губернії розпочався із затвердження “Положення про початкові училища” від 19 липня 1864 р., за яким протягом усього періоду (1864–1914 рр.) діяли земські народні школи та міністерські народні училища. До початкових народних училищ належали елементарні школи всіх відомств, міські та сільські школи. У цьому самому році було затверджено “Положення про губернські та повітові земські установи”, за яким у шести із дев’яти українських губерніях створювалися органи земського самоврядування. До компетенції земств входило піклування про народну освіту, але переважно в господарському аспекті. Земство мало відкривати школи та підтримувати їх коштами на опалення й освітлення, навчальні матеріали, забезпечувати дозволеними міністерством підручниками, письмовим приладдям, оплачувати роботу вчителів та ін. Земські збори дотримувались думки, що турбуватися про початкову освіту повинна сільська громада, тому через три роки після створення земств, а саме у 1868 р., із 324 земств на народну освіту не виділяли кошти 109 – третина всіх місцевих відомств, а в 40 повітах суми були мізерно малими. Деякі земства не надавали кошти на початкову освіту взагалі.

Хоча роль земств обмежувалась “Положенням про губернські та повітові земські установи” (1864 р.), більшість земств відкрили значну кількість початкових земських шкіл. З усіх існуючих типів шкіл (земські, міністерські, церковноприходські) земські були найкращими. Рівень підготовки вчительських кадрів земських шкіл був вищим, ніж у вчителів інших шкіл. Передові земства намагались організувати підготовку народних учителів у земських учительських школах, проводили курси і з’їзди вчителів. Навчальні заклади мали спеціальні будівлі та були обладнані кращим навчальним приладдям.

У зв’язку із розширенням мережі початкових шкіл виникла потреба у пошуку нових форм фінансування та суб’єктів управління почтовою школою, формування спрямованості та змісту початкової освіти, контролю та керування навчально-виховним процесом початкових шкіл.

Характеризуючи зміст освіти в усіх типах початкових шкіл цього періоду, зазначимо, що особлива увага зверталася на виховання, а не навчання, а саме: на “морально-релігійне виховання народу”. Першочерговим завданням школи було дати дітям, що її відвідують, “правильне виховання в душі релігії та морального закону, повідомити певною мірою знання, шкільною дисципліною нав'язати їм такі звички, які б у зрілому віці були керівництвом до їх вчинків”. Також уряд сприяв вилученню із навчального процесу предметів математики та таких, які не сприяли “морально-релігійному вихованню” і підготовці “слухняних знярядь” держави [4, ст. 6].

Історичні події другої половини ХІХ ст., зокрема невдалий замах на Олександра ІІ (1866 р.), вплинули на подальший розвиток державної політики у сфері освіти. До влади приходив консервативний міністр освіти граф Д. Толстой, який суміщав цей пост з обов'язками обер-прокурора синоду. Царський уряд почав гальмувати відкриття земських та міських шкіл і насаджувати церковнопарафіяльні.

Для посилення контролю за початковими закладами з 29 травня 1869 р. у 34 губерніях, де діяло “Положення про земські заклади” (1864 р.), запроваджувались посади інспекторів народних училищ. До їх обов'язків входили щорічний огляд народних училищ Полтавської губернії та надання Міністерству народної освіти відомостей про їх стан. З 1874 р. посади інспекторів народних училищ було перейменовано у посади директорів із призначенням до кожного з них двох помічників зі званням інспекторів училищ. Введення посади інспектора народних училищ дало змогу з'ясувати кількість початкових шкіл у губерніях. Зокрема земських початкових навчальних закладів у Полтавській губернії у 1867 р. налічувалося 327. Загальна кількість учнів – 9666 осіб. У 1877 р. – 522 школи, 27 010 учнів; у 1887 р. – 627 шкіл, 45 626 учнів.

Зазначимо, що реакція 70–80-х рр. ХІХ ст. позначилася на діяльності земств у сфері народної освіти. Земські школи не знаходили підтримки царського уряду, за двадцять років (1875–1894 рр.) було відкрито втриє менше шкіл, ніж за попередні десять років існування земств.

Отже, можемо відзначити, що перший етап (1864–1874 рр.) становлення початкової освіти в Україні відзначався утисками з боку уряду царської Росії та його обмеження на діяльність земських установ у галузі народної освіти.

Другий етап (1874–1914 рр.) становлення та розвитку початкової освіти в Україні, зокрема у Полтавському регіоні, розпочався із затвердження Міністерством освіти у 1874 р. “Положення про початкові народні училища” та характеризувався завершанням реформ Д. Толстого. За цим положенням була посилена роль держави у нагляді за початковою школою. Для цього періоду характерний пошук найбільш вдалої моделі організації шкільної освіти, де земства відіграли важливу роль.

У 1874 р. розпочалася робота над розробкою проекту плану розвитку народної освіти в губерніях і порушувалися питання про послідовне введення загального навчання на основі земської школи. Важливим питанням земської діяльності в галузі народної освіти було її фінансування: більше ніж

чверть земського бюджету спрямовувалася на освіту. Земські фінанси сприяли поширенню початкової освіти в губерніях України. Найкраще забезпеченими матеріально й укомплектовані учнями були школи Роменського (48 шкіл, 3606 учнів), Прилуцького (53 школи, 4109 учнів), Пирятинського (50 шкіл, 2453 учня) повітів. Деяко на нижчому рівні були школи у Переяславському (36 шкіл, 3491 учень), Кобеляцькому (33 школи, 2743 учня), Лубенському (20 шкіл, 1586 учнів) і Лохвицькому (32 школи, 2246 учнів) повітах. Із середини 90-х рр. XIX ст. земства перейняли на себе піклування про підготовку кваліфікованих учительських кадрів, відкриття земських учительських шкіл, також шукали вирішення питання про виплату заробітної плати.

Наприкінці XIX ст. за підтримки інтелігенції, громад і земств значно розширилася мережа освітніх закладів. Уже в 1878 р. земства утримували на своєму рахунку 1403 початкові школи, в 1898 р. їх кількість зросла до 3687, у 1910 р. – до 5147, а у 1914 р. – до 7082 земських шкіл.

Революційні події 1905 р. викликали в народних масах небачений потяг до знань, були порушені питання про широку демократизацію освітньої системи, впровадження в країні загального початкового навчання. Міністерством народної освіти було підготовлено ряд документів, у яких були сформульовані мета реформи початкової освіти, нові принципи організації народних шкіл та їх фінансування, визначено перспективи запровадження загальної початкової освіти.

У 1906 р. у відповідь на клопотання земств до уряду про підтримку розвитку початкової освіти була призначена допомога на утримання вчителів. У 1907 р. земствам надані безповоротні та довгострокові позики із державного шкільно-будівельного фонду.

Передові земці бачили необхідність подолання не лише економічної відсталості України, а й соціокультурного “дефіциту”. Піднесення освіти перетворювалося на одну із гострих і нагальних потреб, вирішенням якої займалися земства.

Політична нестабільність початку XX ст. і зменшення тиску Російської імперії, що поступово розпадалася, на освіту в Україні привели до поживлення національної педагогічної думки щодо концепції, змісту, методів народної освіти. У цей час значно збільшилась кількість земських початкових шкіл.

Земства постійно розглядали питання про викладання у школах українською мовою. Завдяки прогресивній діяльності й активізації народної самосвідомості в закладах освіти почали з'являтися підручники українською мовою. Земські установи вирішували питання стосовно забезпечення шкіл підручниками, посібниками, науковою та художньою літературою, письмовим знаряддям. У повітових земствах створювалися фонди якісних і дешевих книжок. Розвитку освіти сприяли й земські бібліотеки-читальні. Наприклад, Миргородське повітове земство заснувало Багачанську народну бібліотеку-читальню.

Таким чином, другий етап становлення та розвитку земської початкової освіти відзначився значними змінами в соціально-економічній та

освітній сферах. Передова педагогічна громадськість і земські установи наполягали на поширенні освіти серед широких верств населення. Завдяки такій самовідданій роботі громадських організацій освітянські установи (зокрема початкова ланка освіти) стали більш демократичними та доступними для широких верств населення.

Висновки. Отже, становлення земської початкової школи в Україні, зокрема в Полтавській губернії, у другій половині XIX – початку XX ст. відбувалося в умовах протистояння царського уряду, прогресивної педагогічної інтелігенції та повітових земств. Уряд не заохочував розвиток освіти, а з нею поширення української мови, вбачаючи в цьому загрозу чинному ладу. Лише революційні події 1905 р., які змінили настрої народних мас, викликали впровадження загальної початкової освіти, демократизацію шкільного навчання.

Досвід земських установ у сфері народної освіти і подальше вдосконалення змісту освіти потребує ретельного вивчення та дає змогу розглянути це питання в подальших наукових розвідках.

Список використаної літератури

1. Белозьорова Н.О. Развитие начальной школы в Украине (вторая половина XIX – начало XX столетия): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Н.О. Белозьорова; Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2011. – 21 с.

2. Журналы одиннадцатого очередного земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним, с 11 по 22 октября 1875 год. – Харьков, 1876.

3. Курило В.С. Образование на Донбассе (XIX – начало XX вв.) / В.С. Курило, В.И. Подов. – Луганск: ЛГПИ, 1999. – 114 с.

4. Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865–1898 гг. – Чернигов, 1899.

Белая Л.И. Этапы становления начальной народной школы на Полтавщине (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье раскрываются этапы становления начальной народной школы в период второй половины XIX – начала XX вв. На основании анализа историко-педагогических источников показано, что возникновение и развитие начального образования в Украине, в особенности в Полтавском регионе, осуществлялось под сопротивлением царского правительства. Однако политические события данного периода дали возможность земским учреждениям и общественным организациям бороться за внедрение общего начального образования в широкие массы населения и украинизацию образования.

Ключевые слова: земство, земская школа, Полтавский регион, организация земского образования.

Bila L. Evolution of primary public school in Poltava region (the second half of XIX – XX centuries)

In the article the stages of primary public school formation are revealed at the period of second part of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. On the basis of the historical and pedagogical sources analysis it's demonstrated that formation and development of primary education in Ukraine, especially in Poltava region, were carried out under the oppression of tsar's government. But political events of that period gave an oppugning to district council establishments and civil society organizations to struggle for introduction of general primary education to the broad masses of population and to ukrainization of education.

Key words: district council, district council school, Poltava region, organization of district council education.